

דוד הורוביץ

התמורה ביחסו של הב"ח אל שיטת היראים בסוגית בין השמשות

מבוא

במאמר שלפנינו נידון בעמדת הב"ח בשיטת היראים בסוגית בין השמשות. המעבר מן היום ללילה ההלכתי מוגדר כ'בין השמשות'. התלמוד עוסק בסוגיא זו בהרחבה במסכת שבת, קובעת את משך זמנה, ואף נותנת סימנים ע"פ ההחשכה והופעת הכוכבים לקביעת מיקומה ומשכה. אמנם בכל זאת, בעקבות סתירה מרכזית מסוגיא במסכת פסחים, ובעקבות קשיים נוספים התהוו שיטות שונות בקביעת זמן בין השמשות.

לשאלה זו משמעות הלכתית ברורה, וכלשון התלמוד¹: "ת"ר בין השמשות ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום, ספק כולו מן הלילה, מטילין אותה לחומר שני ימים". ולקביעת מיקומה השפעה גדולה על תחומי הלכה רבים, ועל 'סדר היום' המעשי.

ההתפתחות ההיסטורית של סוגיא זו ומגוון הדעות השונות בתוכה ידעה תנודות שונות, כיום ידועה סוגית בין השמשות בקהל הלומדים ובקרב הציבור הרחב כ'מחלוקת בין ר"ת והגאונים', אמנם שיטת הגאונים עלתה על שלחן ההלכה בתקופה מאוחרת למדי, ולעומת זאת קיימת שיטה נוספת, מחודשת למדי בסוגיא זו, היא שיטתו של רבי אליעזר ממיץ תלמידו של רבינו תם, הרא"ם, בעל מחבר ספר יראים.

מן הסוגיא הסיקו הפוסקים מסקנא אחת², כי בין השמשות נמשכת בשיעור של שלשת רבעי מיל. בשיעור המיל שיטות שונות, ועל פיהם נע שיעור שלשת רבעי מיל בין 13.5 דקות ל 18 דקות, כאשר השיטה המקובלת הינה המצמצמת ל 13.5 דקות. אמנם הדעות חולקות בקביעת מיקומה של שלשת רבעי מיל אלו.

נמנה כאן את שלשת הדעות. א. שיטת הגאונים. ב. שיטת רבינו תם. ג. שיטת היראים. שיטת הגאונים גורסת כי בשקיעת החמה מעינינו מתחילה בין השמשות, אשר נמשכת שלשת רבעי מיל. שיטת ר"ת מאחרת באופן ניכר את התחלת בין השמשות ומחדשת כי מלבד שקיעת החמה הנראית לעין, קיימת 'שקיעה' נוספת אשר היא חלה לאחר שלשת מיל ורביע [3/4] מן השקיעה הנראית, השקיעה השניה היא הקובעת הלכתית וממנה מתחיל בין השמשות למשך שלשת רביע מיל [3/4]. שיטת היראים מאידך מקדימה את שיטת הגאונים וקובעת את סיום בין השמשות בשקיעת החמה [הנראית], ובשיעור של שלשת רבעי מיל לפני כן מתחיל בין השמשות.

השיטה שמהווה בעינינו כיום את התשליל לשיטת ר"ת, היא שיטת הגאונים. ברם כאמור, שיטה זו מחודשת היא למדי בשדה ההלכה, בספרות הראשונים היא אינה מוזכרת, והופעתה הראשונה בדפוס של שיטת הגאונים, הינה בשו"ת מהר"ם אלשאקאר שנדפסו בסביונה בשנת שי"ד, רבי משה אלשאקאר הדיין במצרים ציטט את שיטת הגאונים מתוך כתבי יד שעמדו לפניו³. משכך לא קיבלה שיטה זו התייחסות

¹ שבת לד, ב.

² מלבד שיעור הזמן נותן התלמוד סימנים נוספים לבין השמשות ולהתחלת הלילה ע"פ החשכת הרקיע וע"פ סימני הופעת הכוכבים, לשאלת היחס לשיעורים ולסימנים השונים משמעות גדולה לקביעת ההלכה המעשית. לקיצור הדיון אנו נתייחס כאן רק לשיטות השונות בשאלת בין השמשות ע"פ שיעור הזמן בלבד.

³ יצוין כי לא כולם קיבלו את מסורת המהר"ם אלשאקאר, ואף עירערו על הבנת הדברים. בעל דבבו העיקרי היה ראש בית דינו רבי דוד בן זמרא - הרדב"ז, וכפי שנדפסו בתשובותיו, ראה על כך: הזמנים בהלכה: אוצר הזמנים עמ' קמז-קנ.

ולא נידונה בדברי הפוסקים בדורות שקדמו. הדעה הנגדית לשיטת ר"ת אצל הב"ח היא שיטת היראים, שיטת הרא"ם תפסה אצלו מקום נכבד בבירור שיעור בין השמשות, ועסק בה בכמה מקומות בחיבוריו.

ההוראה הסותרת בזמן ברית המילה

הב"ח עוסק בשיטת הרא"ם בכמה מקומות בחיבורו על הטור, ובכמה מתשובותיו, בהתייחסות לכמה מקרים הלכתיים, ופוסקים מאוחרים ציטטו את דבריו. אך כשאנו בוחנים את מכלול הדברים אנו מוצאים סתירה בהכרעותיו בשאלת היחס לשיטת הרא"ם. הסתירה הבולטת עליה ניתן להצביע, היא לגבי זמן ברית מילה לנולד עם דמדומי חמה.

בשו"ת הב"ח סימן קכו, הוא מתייחס לשיטת היראים, ונוקט עמדה מחמירה המתחשבת בדעת היראים: **"וצ"ע לענין תינוק שנולד בין השמשות לר"א ממי"ץ, אין למולו כ"א בח' ספק ט', אע"ג דלר"ת הוי יום גמור באותו זמן"**. היינו הנולד בזמן מוקדם אשר לשיטת ר"ת הוא יום גמור ועדיין לא החלה בין השמשות, ורק לשיטת היראים החלה כבר בין השמשות. לפי שיטת ר"ת אנו אמורים לחשב את היום השמיני ללידתו מן היום, אך לשיטת היראים נחשב שמונה ימים רק מן הלילה ותדחה מילתו ביום אחד. הב"ח מחמיר לחוש לדעת היראים וכותב את עמדתו למולו רק בח' ספק ט', הוא יום התשיעי מן היום.

לעומת זאת בתשובה אחרת, העוסקת במענה לשאלה קונקרטית, בקביעת זמן המילה לנולד בין השמשות, הוא פורס את שיטת ר"ת לעומת שיטת היראים: **"כבר נחלקו גדולי המפרשים ר"ת והר"א ממיץ בספר יראים"**, הב"ח מביא את ההכרעה ההלכתית במחלוקת זו: **"ולענין הלכה רוב המחברים תפסו פירושו ז"ל" (של ר"ת)**. והוא פוסק את פסקו בשאלה הנידונה: **"ולפ"ז בנ"ד אם בבירור נולד לפחות שליש שעה קודם שנראו ג' כוכבים בינונים כאשר הרקיע מזהיר ולא נתקשר בעבים בודאי אין דוחין ליום העשירי"**. כאן הוא חורץ את הדין, ההלכה היא כפי ר"ת, ואם זמן הלידה נחשבת עדיין ליום לשיטת ר"ת, אין מתחשבים בדעת היראים להחמיר ולדחות את מילתו, ויהא נימול ליום השמיני.

סתירה זו היא הבולטת, אך גם מלבדה, במכלול שיטתו ובתוך כל מקור לעצמו ניכרים ניגודים שונים, בשאלת היחס לדעת היראים. לפתרון שאלה זו, ראשית שומה עלינו לקבוע את הסדר הכרונולוגי של כתיבות הב"ח בנושא זה. תשובות הב"ח בנושא זה לא מתארכות, והדרך הקלה לקבוע את סדרם איננה.

אנו ננסה לקבוע את סדר כתיבת הדברים ע"פ תוכנם ועל פי ההפניות בין המקורות השונים וראיות שונות, כשלאחר מכן נציע את דברי הב"ח בכל מקום בהרחבה, נבחן אותם וננסה להבין את גישת הב"ח בהתייחסותו אל שיטת היראים.

מקורות הב"ח שידונו כאן

ראשית נביא את מיקומם של כתיבות הב"ח. קיימים לפנינו שישה מקורות בחיבורי הב"ח העוסקים בנושא זה. שישה מקורות, אך למעשה הם רק חמישה, שני מקורות הינם תשובה אחת שהתפרסמה בשני גירסאות שונות, ועל כך בהמשך.

- א. **שו"ת הב"ח סימן קכו**. התשובה עוסקת בשאלת אבילות, כאשר קברו את המת לאחר שהקהל כבר התפללו ערבית, והאבל ישב באבילות שעה קצרה, האם ניתן לחשב אותה ליום ראשון של אבילות. בתשובה ארוכה זו עוסק הב"ח בהרחבה בשאלת חלות תפילת ערבית לקביעת לילה, ומתייחס לשיטת היראים במכלול הלכות שונות, ביניהם גם בקביעת זמן ברית מילה.
- ב. **שו"ת הב"ח סימן קנד**. בתשובה זו דן הב"ח, בצורה קצרה יחסית, בשאלה מעשית של תינוק שנולד עם דמדומי חמה, מתי היה צריך לקבוע זמן מילתו.

- ג. שו"ת הב"ח החדשות סימן נא. תשובה זו היא התשובה המופיעה כמקור א בשאלת האבילות. אך תשובה זו באה בהרחבה רבה יותר, אך השאלה בקביעת זמן ברית המילה אינה מופיעה כאן.
- ד. חיבור הב"ח על הטור או"ח סימן רסא. בסימן זה דן הב"ח בזמן קבלת שבת, בין היתר מרחיב גם בשיטת היראים.
- ה. חיבור הב"ח על הטור או"ח סימן שלא. כאן מתייחס הב"ח בקצרה בשאלת תינוק הנולד בין השמשות בשבת.
- ו. חיבור הב"ח על הטור יו"ד סימן רסו. וגם כאן דן הב"ח בקצרה בשאלת תינוק הנולד בין השמשות בשבת.

כתיבת והדפסת חיבור 'בית חדש' וכתיבת תשובותיו

את החיבור על הטור התחיל הב"ח לכתוב בעשרים שנות חייו האחרונות⁴, בעת כהונתו האחרונה ביושבו בקראקא, אליו נתקבל בשנת שע"ט לערך, וכפי המתואר על ידו בהקדמתו לחלק חו"מ הנדפס לראשונה⁵.

בנו ר' שמואל צבי הירץ מפינטשוב הדפיס את חלקו האחרון של החיבור, חלק אורח חיים, והקדים לו בראשו דברי הקדמה, שם תיאר את דרך כתיבתו של הב"ח את חיבורו על הטורים: "וחזר למד בהדורים, במהדורא בתרא ובתרא דבתרא בשבת תחכמונים, כמה ימים ושנים, (וזיקף) [וזיקק] וצירף עשרת מונים, ולא העלה על הספר כ"א הצורך לפסק הלכה, שהעמיד על בוריו שמורה בכל וערוכה".

רוב חיבורו של הב"ח על הטור נדפסו על ידו בעשור האחרון לחייו. חלק חושן משפט נדפס לראשונה בשנת שצ"א, לאחר מכן חלק יורה דעה בשנת שצ"ה, וחלק אבן העזר נדפס בשנת שצ"ח. את חיבורו על אורח חיים, שכבר סודר על ידו, לא הספיק הב"ח להוציא לאור בחייו, ויצא לאור בשנת פטירתו ע"י בנו.

באו"ח סימן שלא הוא מפנה לדבריו בחלק יו"ד, מה שמלמד שלא השתנה שיטתו ממה שהדפיס בחלק יו"ד⁶. כך שאת דבריו בחיבוריו על הטור ניתן לקבוע את תוקפם האחרון ע"פ שנת הדפסתם. חלק או"ח בתקופת חייו האחרונה ממש. וחלק יו"ד חמשה שנים לפני פטירתו, בשנת שצ"ה.

שתי המקורות בחלק או"ח חופפות כמובן אחת את השניה. הוא אף מפנה מפורשות בסימן המאוחר, סימן שלא, לסימן המוקדם, סימן רסא: "ואע"ג דלעיל בסימן רסא לענין תוספת שבת" וכו'.

את הדברים בחיבורו על הטור קבענו את זמנם, כעת נפנה אל התשובות.

כאמור לפנינו שלשה מקורות, אשר הם שתי תשובות, תשובה אחת הינה תשובה ארוכה, הפותחת את הדין בהלכות אבלות, ומשם מסתעפת לפארות רבות בנוגע להלכות רבות אחרות. תשובה זו נדפסה כאמור בשתי מהדורות שונות: שו"ת הב"ח הישנות סימן קכו (להלן "התשובה הארוכה בישנות"), ובשו"ת הב"ח החדשות סימן נא (להלן "התשובה הארוכה בחדשות"). תשובה נוספת הינה תשובה קצרה יחסית, והיא העוסקת בצורה ישירה בשאלת נולד בין השמשות (להלן "תשובת הקצרה").

⁴ הב"ח נפטר בקראקא כ באדר בשנת ת'.
⁵ זה לשונו: "ועל כן להפיק רצון הלומדים המובהקים ... הלחיצוני להוציא לאור עולם הדברים וההויות ששמעו מפי במשא ומתן של הלכה בלמדי עמהם ספר הטורים באסיפת חברים פה ק"ק קראקא עיר ואם בישראל".

כך גם כותב בנו בהקדמה לחלק אורח חיים: "ובבואו לעיר הגדולה כרכ"א דכולה ביה עיר ואם בישראל ק"ק קראקא, את שאהבה נפשו ביקש ומצא תלמידים חשובים מופלגים ... ולמד עמהם בחדרי חדרים כל הארבע טורים לא פעם ולא שתיים, כי אם הרבה פעמים עד שנעשו בפייהם שגורים, ואז חיבר החיבורים".

⁶ את החיבור לאו"ח הוסיף זיקק הב"ח אף לאחר הדפסת חלק יו"ד, וכפי שמציין באו"ח סימן עד למש"כ בקונטרס אחרון בחלק יו"ד. קונטרס אחרון על יו"ד נכתב ע"י הב"ח באמצע הדפסתו, ונדפס כנספח לספר.

בחיבורו של הב"ח על הטור הוא מפנה רבות אל תשובותיו שכתב. הפניות אלו מלמדות על כך שהתשובות נכתבו לפני כתיבת ופרסום החיבור על הטור, לפחות אל התשובות אליהם הוא מציין.⁷

ואכן, בחיבורו על הטור או"ח סימן רסא, לאחר שנותן תימוכין לשיטת הרא"ם, ומבסס את מנהג הקדמת תפילת ערבית ע"פ שיטת הרא"ם, הוא מציין בתוך הדברים: "ובתשובה הארכתי בס"ד". מבין שתי התשובות שלפנינו הכוונה היא בוודאי לתשובה הארוכה, שם הוא מתייחס אכן בהרחבה לשיטת היראים, ומסביר באריכות את מנהג הקדמת תפילת הערב ע"פ שיטת היראים. כבר בחיבורו על יו"ד שנדפס חמשה שנים מוקדם יותר, הוא מציין לתשובה זו, והיא בחלק יו"ד בהלכות אבילות בסימן שע"ה, שם הוא כותב על נידון התשובה הארוכה במי שנקבר מתו לאחר תפילת הקהל ערבית מבעוד יום. הוא מסיק כי דוקא אם הוא עצמו התפלל ערבית אין יכול לעשותו יום, ולא אם רק הציבור התפללו, ועוד שגם בספק חשיכה יכול לעשותו יום, "ועוד הארכתי בתשובה בס"ד".

מן הדברים האמורים ניתן כבר לקבוע כי שני התשובות נכתבו בטרם כתיבת והדפסת חיבור הב"ח על הטור.

התשובה שנכפלה

כאמור, תשובה זו הארוכה נדפסה בשתי מהדורות. נציע כאן את הדברים, וננסה להבין את היחס בין שתי המהדורות.

שו"ת הב"ח הישנות נדפסו לראשונה עשרות שנים אחר פטירתו, בפפד"מ בשנת תנ"ז.⁸ בהסכמת רבה של פפד"מ הגאון רבי יוסף שמואל מקראקא הוא כותב על התשובות כי המה: "מכתיבת יד מורינו ורבינו ז"ל בעצמו ובכבודו, כאשר אני החתום מטה מכיר כתב ידו בטביעת עין, מוגה ומנוקה מכל שגיאות וטעות".

כעבור קרוב למאה שנים נדפסו תשובות נוספות מהב"ח, תשובות הב"ח החדשות בקארעץ בשנת תקמ"ה, תשובות אלו נדפסו ע"י הגאון רבי אפרים זלמן מרגליות. בהסכמת הגאון רבי צבי הירש מזאמושטש נכתב: "ובא לידם ספרי דבי רב שו"ת רבינו הב"ח כ"י עצמו", ראז"מ בהקדמתו אינו מוסר כתב ידו של מי היתה תכריך זו, אך בהערותו בסיום תשובה הזו הנידונה כאן, סימן נא, הוא כותב: "עייין בב"ח בתשובותיו סימן קכ"ו שם נדפסה בקצרה וכאן בכתיבת ידו הוא בארוכה". כאן גילה לנו ראז"מ כי כתב היד שלפניו שממנה הדפיס את שו"ת הב"ח החדשות, הוא מעצם כתי"ק של הב"ח.

רבי אפרים זלמן מרגליות התעסק בעריכת והדפסת שו"ת החדשות, הוא מספר כי היו לפניו תשובות רבות, אך לא הדפיס רק את הדברים החדשים. תשובת זו עמדה לפני ראז"מ מרגליות בכתיבת ידו של

⁷ בהסכמת הגאון רבי יוסף שמואל מקראקא אב"ד פפד"מ לשו"ת הב"ח הישנות (פפד"מ תנ"ז), הוא כותב כי באופן כללי רובם של התשובות נכתבו בימי חורפו של הב"ח בטרם הגיע לכהן בעיר קראקא בשנת שע"ט, וזה לשונו: "ובימי חורפו של רבינו ז"ל היה ר"מ ואב"ד בגליל קראקא [על עובדא זו היסטורית זו עמדו רבים, ולא נאריך כאן בזה ד. ה.] ובגליל חעלם והיו כל גדולי הדור מריצים אליו אגרותיהם בתשובותיהם, ואז נכתבו רוב התשובות. ואח"כ כאשר נתקבל רבינו ז"ל לר"מ ואב"ד בק"ק קראקא והגליל היה טרוד בחבור ספריו הארבע בית חדש אשר חיבור בקיבוץ גדול ועצום כל גדולי הדור שהיו תלמידיו ומימיו היו שותים, וגלל זה נתעכב הדפסת השאלות ותשובות עד היום הזה. וכמה פעמים מזכיר רבינו ז"ל בספרו הבית חדש וכבר הארכתי בזה בתשובה".

המביא לבית הדפוס כותב גם על ההפניות מחיבור הב"ח לתשובותיו: "לכו וחזו מפעלות הרב המחבר זצ"ל בספרו בית חדש שכבר יצא טבעו בכל הגולה, ושם הזכיר כמה וכמה פעמים בזה הלשון, וכבר בארתי והארכתי בתשובתי".

⁸ על מחברות כתבי היד של שו"ת הב"ח עם הגהות ותוספות בשוליהם ועל הדפסות מהדורות שו"ת הב"ח, ראה: לוין, מבוקר לערב, עמ' 141-147. סורקיס, עמ' עז-קמח.

הב"ח ובצורה מורחבת בהרבה, ולכך ראה אל נכון להדפיסה שנית, בשביל דברים שנתחדשו בה. כחס על הנייר השמיט את כל הקטעים שהשתנו בצורה מלאה אל התשובה הנדפסת, וציין לכך במוסגר.

בהשוואה מדוקדקת בין שני התשובות מוצאים אנו אכן, כי התשובה הראשונה לוקחת קטעים שלמים ומקצרת אותם. אך היא לא נכתבה מחדש, בסגנון ולשון אחר, רק לרוב היא משתמשת במילים מתוך הנוסח הישן ואינה כותבתה מחדש. אם אכן שתי תשובות אלו הן מכת"י של הב"ח עצמו, עולה על הדעת לומר כי התשובה המקורית נכתבה באריכות, מאוחר יותר כתבה הב"ח מחדש בתימצות וקיצור הלשון.

הסיבה שגרמה לכתיבת התשובה שנית, בצורה מתומצתת, אינה ידועה. ושמה החל בסידור תשובות בספר כתב יד כהכנה להדפיסו⁹.

אמנם שתיים ושלושה הבדלים קיימים בנוסח המקוצר, והמאוחר לכאורה, בהם ניכרים שינוי שאין לתלותם בצורך להשלים את הלשון לפי הגירסא המקוצרת, רק יש בהם שינוי מודע ובעל תוכן. קטע אחד שלם אף התווסף בנוסח המקוצר, בו הוא לא דן כלל בנוסח הארוך, ונראה שנוסף בגירסא המאוחרת.

אחת משינויים בודדים אלו בין שתי הגירסאות הינה במשפט הבא. בעוד שב'תשובה הארוכה החדשה' הלשון הינה "וכמו שהאריך בזה מהר"י קאר"ו בא"ח סימן רס"א", ב'תשובה הארוכה הישנה' הנוסח הוא: "כמו שהארכתי בא"ח בס"י רס"א". שינוי זה מלמד לכאורה כי התשובה הארוכה נכתבה בטרם חיבור הב"ח על הטור, אז ציין את מראה המקום להתייחסות בנוגע לשיטת ר"ת לחיבור הבית יוסף על הטור. לאחר מכן ב'תשובה הארוכה הישנה' שנכתבה מחדש, היה זה כבר אחר כתיבתו של חיבורו על הטור¹⁰, והוא העדיף לציין אל חיבורו. נתון זה נותן תימוכין לסדר כתיבת שתי מהדורות התשובה, התשובה הארוכה נכתבה בטרם כתיבת החיבור על הטור. לאחר מכן, כשהוא כבר עסק בחיבור על הטור נכתבה התשובה מחדש בצורה מקוצרת, ועם הוספה מסוימת.

הקטע החדש שנוסף במלואו במהדורה המקוצרת הינו בעל משמעות רבה לנידון שלנו. בקטע זה הוא מתייחס לשאלת קביעת זמן ברית מילה לנולד בזמן בין השמשות לשיטת היראים, כאשר בשאלה זו הוא כלל לא נוגע בגירסא הארוכה.

ממכלול הדברים נוצר לנו סדר מסוים בצורה הכרונולוגית של כתיבות הב"ח, אם כי לא מדויקת עד סופה. בשלב הראשון נכתבו תשובות הב"ח, ה'תשובה הארוכה בחדשות' (ג), ו'התשובה הקצרה' (ב), כאשר את הסדר בין תשובות אלו עצמם לא יכולנו למקם. בשלב הבא החל בכתיבת חיבורו על הטור, שם התפרסמו שלשת הקטעים לפי הסדר הבא: יו"ד סימן רס"ו (ו), או"ח סימן רס"א (ד), או"ח סימן שלא (ה). בשלב ביניים לאחר שהחל בכתיבת החיבור על הטור, נכתבה 'התשובה הארוכה בישנות' (א).

היום שנהפך ללילה

כאן אנו נפנה אל המקורות עצמם וננסה לחלץ מתוכם את יחסו של הב"ח לשיטת היראים. נתחיל איפוא ב'תשובה הארוכה בחדשות'. השאלה שפותחת את הדיון המרכזי בתשובה זו היא בדיני אבלות, במקרה שהקבורה היתה אחר תפילת ערבית שהיתה ביום, אם ניתן לחשב עוד את גמר היום ליום ראשון דאבילות, ובלשונו: "במי שנקבר מתו אחר שהתפללו הקהל ערבית ונהג אבילות, אם עולה לו מקצת אותו יום ליום א"י. משם הוא מתרחב לדון במקרים נוספים, בקבלת שבת, הפסק טהרה, כתיבת גט בלילה וקביעת זמן ברית מילה.

⁹ בן המחבר כותב בהקדמה לב"ח אורח חיים: "וכל מגמתו ושאלתו מאתו יתברך ויתעלה היה כל הימים .. יחזקה ויחיהו בנעימים, עד אשר יגמור להדפיס ספריו הרבים והעצומים".

¹⁰ הב"ח על הטור או"ח נדפס אכן אחר פטירת הב"ח, אך החיבור כבר נכתב שנים לפני כן, "וחזר למד בהדורים, במהדורא בתרא ובתרא דבתרא". הקדמת בן הב"ח.

הדין מתרכז בשלשה שאלות הלכתיות. א. האם תפילת ערבית שהתקיימה מבעוד יום, לאחר פלג המנחה, משפיעה על קביעת היום ההלכתי, והופכת את היום ללילה. ב. במקרה שהיחיד לא התפלל רק הקהל התפלל, אם היחיד נגרר אחר הקהל. ג. איזה שיטה בביה"ש תכריע לגבי זמן פלג"מ, שיטת הר"ת או היראים.

לגבי השאלה הראשונה אם תפילת ערבית מבעוד יום קובעת את הלילה ההלכתי. הוא מביא את דברי המרדכי¹¹ בשם מהר"ם מרוטנבורג לגבי אבילות, ואת דברי המהרי"ל ומהר"י ווייל¹² וכך גם התרוה"ד¹³ לגבי הפסק טהרה, שהם נוקטים כי אכן תפילת ערבית מבעוד יום משפיעה להחמיר ולחשב שכבר לילה. לעומת זאת הוא מביא את הדעה הנגדית של האגור כי תפילת ערבית לא הופכת את היום ללילה, לגבי ההכרעה למעשה מחלק האגור בין שאלת הפסק טהרה בה ניתן להקל לבין אבילות בה יש להחמיר. ההבדל ביניהם הוא, כי באבילות "אין נפקותא כל כך אם ימתין יום אחד, וכיון דנראה כתרי קולי דסתרי אין להקל בכדי, אבל בהפסק טהרה דאיכא משום ביטול פריה ורביה אין להחמיר". דעתו העצמית של הב"ח בשאלה זו, הוא להקל: "כי לפי עיקר הדין כל שהוא קודם בין השמשות... קודם זמן זה יכולה להפסיק בטהרה אע"פ שכבר התפללה", אך מסורת הפסק מטה את הכף להחמיר: "אלא מאחר שמהר"ם החמיר באבילות אנן נמי נחמיר בנדה". בהמשך נראה כי בצירוף נתונים נוספים נמצא דרך להקל בזה.

לגבי השאלה השנייה אם תפילת הציבור גוררת את היחיד אחריה. הוא מביא מסדר גיטין¹⁴ בו נכתב "וכן הביא מהרי"ו ראייה מערב שבת שצריך יחיד לגרור אחר הקהל לענין קבלת שבת וכן הרבה מזה". הב"ח מאריך לבאר את הדין לגבי קבלת שבת שהיחיד נגרר אחר הקהל. אמנם מן ההשלכה מכך לגבי שאר הלכות הוא מסתייג וקובע: "אכן נראה דאין מכאן שום ראייה לאבילות, דדוקא לענין תוספת שבת מלעשות מלאכה דהוא דאורייתא אלא שהתורה לא נתנה בו שיעור ומסורה לחכמים כפי מה שיקבלו עליהם תוספת, הלכך היחיד נגרר אחר הציבור משום לא תסור, אבל לענין התפילה אין היחיד נגרר אחריהם" וכו'. וכך הוא גם נוטה למעשה.

לאחר ביסוס פתרון שתי השאלות הראשונות שומה עלינו לראות את התייחסותו לגבי השאלה השלישית, בשאלת קביעת זמן בין השמשות, שיטת ר"ת לעומת שיטת היראים. לצורך כך נפליג בזמן לדורות קודמים ונשמע על הפרזה גדולה שהיתה נוהגת בהקדמת תפילת ערבית מבעוד יום.

"ראוי לכל אדם לבקש עד שיזו מגעת"

היה נהוג באשכנז בימות הקיץ הארוכים להקדים בתפילת ערבית וביותר בליל שבת לזמן מוקדם מאד, ואפי' עד ארבע שעות קודם הלילה. כמה פוסקים עמדו לדון בדבר. רבי ישראל איסרלאן העמיד בראש ספרו 'תרומת הדשן' את מבוכתו ההלכתית שנוסחה לצורת השאלה הבאה: "ברוב הקהילות נוהגין בימים ארוכים בימי הקיץ לקרות ק"ש של ערבית ג' או ד' שעות לפני צאת הכוכבים, אם יש שום ישוב או טעם למנהג זה, כי גם הרבה ת"ח עם ההמון עם במנהג זה"¹⁵. התרוה"ד מנסה לתרץ המנהג ע"פ חישובים שונים, אך המקסימום שהוא משיג לזמן המוקדם ביותר בו ניתן להתפלל תפילת ערבית הוא קצת פחות משני שעות קודם הלילה, מרחק רב עדיין מג' וד' שעות, ולכך הוא מכריז: "אין בידינו כלל למצוא ישוב וטעם למה שנהגו להקדים כל כך זמן גדול". יסבור הקורא שמא אחר דברים אלו יכריז התרוה"ד לבטל המנהג, אך לא, הוא מציע הסבר האין השתרבב המנהג 'על ידי תשות כח', ואת ההלכה למעשה הוא מכריע:

"נראה דאפילו תלמיד חכם אם הוא בצבור שמקדימין להתפלל ולקרוא את שמע בימים הארוכים אם אין יכול להפרישם אין צריך להפריש מהם, אלא מתפלל וקורא עמהם, ויוצא בזה. אבל אם הורגל בשאר פרישות יתפלל ויקרא בזמן שתקנו חכמים לפי כל הדיעות".

¹¹ מו"ק סי' תקכג.

¹² תשובת המהרי"ל חדשות סימן צה.

¹³ תרוה"ד סימן רמח תשובה למהרי"ל.

¹⁴ על מיקומו של סדר גיטין זה עיין שו"ת הב"ח החדשות מהדו' זכרון אהרן הערה 11.

¹⁵ תרומת הדשן סימן א.

התרוה"ד מסייג אכן את הדברים, לת"ח שהורגל בפרישות יתירה הוא מורה להתפלל בזמן המתאים, וכן שראוי אכן למי שיכול להפריש את העם מן המנהג. אבל ההוראה הכללית והנוהג של רוב הקהלות על רבניהם והמוניהם איננה מתבטלת ונשארת על מכונה: מתפללים בזמן המוקדם ואין לפרוש מן הציבור.

הבית יוסף והדרכי משה מביאים בסימן רלה את תשובת תרומת הדשן, הדרכי משה מקדים לפני הבאת התרוה"ד להביא את דברי האגור הקורא תיגר על כך. גם בהגהות הרמ"א על השלחן ערוך הוא מביא את תמצית דברי התורה"ד: "ומיהו, לא יחזור ויתפלל בלילה אע"פ שהצבור מקדימים הרבה קודם הלילה, אלא אם כן הוא רגיל בשאר פרישות וחסידות, דאז לא מתחזי כיוהרא". הרמ"א סותם את הדברים: "הרבה קודם הלילה", ואינו מפרש ליתן שיעור לדבר.

ניתן להבין כי רוח הפוסקים והלומדים לא תנוח עדיין בדברים אלו, אין הדעת שוקטת להתפלל את תפילת הלילה בעיצומו של יום, והב"ח, בתשובה שלפנינו, אף מתאר רגשות של כלימה בהמשך הנוהג הקיים: "אף על התפילה שאנו מתפללין בעוד היום גדול אנו בושים". ואכן במשך דורות רבים עמדו הפוסקים על כך, וניסו למצוא פשר דבר¹⁶. הב"ח מסכם את דיוני הפוסקים בדברים: "גדולי האחרונים כבר האריכו על זה, ולא מצאו טעם נכון על זה". הכיוון של הפוסקים ברור. המנהג שרווח במשך דורות רבים, איננו ניתן לביטול. החוב המוטל עלינו הוא אך למצוא טעם לזה, לנסות ולחשוף את הצידיק ההלכתי למנהג התמוה. הב"ח לא מותיר את המשימה על כתפי גדולי הפוסקים ומנהיגי הקהילות, ועקב גודל המבוכה מוטלת האחריות על שכם כל אחד ואחד: "ראוי לכל אדם לבקש עד שידו מגעת".

הב"ח עצמו לא השתמט מן החוב שהטיל על הכלל, והוא מצהיר על עצמו כי גם הוא שת ליבו לכך, ואחר שהתייגע בנושא מצא והגיע למסקנה כי המנהג המוקשה הזה מתבסס על פי דברי רבי אליעזר ממין, היראים. כשהב"ח מדגיש ששיטת הרא"ם מובאות בספרות פסקי הראשונים: "הובאו דבריו באגודה, ובמרדכי הארוך בפ' במה מדליקין, וכן נמצא בהג"ה מרדכי שם", ציונים אלו אינם למראה מקום בעלמא, רק הב"ח בודאי מתכוין לתת בכך ביסוס הלכתי מסוים לשיטה זו, כיון שהועתקה והובאה על ידי הפוסקים שלאחריו.

תמצית דברי הב"ח בהסבר המנהג בנויה על מספר נדבכים, אותם נזכיר בקצרה. א. שיטת רבי יהודה שזמן תפילת המנחה היא עד פלג המנחה, שהיא שעה ורבע קודם הלילה, ופסיקת הראשונים כשיטת רבי יהודה. ב. מיד בגמר זמן מנחה מתחיל זמן תפילת ערבית. ג. השעה ורבע המדוברת אינם שעות שוות, רק הינם שעות זמניות, דהיינו יחסיות לפי אורך היום. אחד ורבע חלקי שנים עשר ממשך היום.

ע"ג נדבכים אלו שכבר נבנו ונוצקו בדיונים הקודמים בנושא זה, מוסיף הב"ח ומבסס שני נדבכים נוספים, על גביהם ניתן להגביה רום ולהגיע אל קו ה'שלש וארבע שעות' קודם הלילה.

ד. הנדבך המרכזי אותה מצא הב"ח בשיטת הרא"ם הינה במיקום השעה ורבע של פלג המנחה, שבהנחה הפשוטה ממוקמים צמוד אל תחום סיום היום ההלכתי. אך בניגוד לשיטתו של רבינו תם, השיטה השלטת והיחידה בפסיקה האשכנזית, שהיום נגמר בצאת הכוכבים בשיעור ד' מילין אחר שקיעת החמה שנעלמת מעינינו, ולפיה פלג המנחה היא שעה ורבע מלפניה, היוצא שלש דקות לפני שקיעת החמה¹⁷. הרי לשיטת היראים המוזכרת, הטוענת כי התחלת הלילה ההלכתי וסיום בין השמשות הינם בשקיעת החמה מן האופק, הרי חשבון השעה ורבע של פלג"מ הינם שעה ורבע לפני שקיעת החמה.

ה. הנדבך השני שגם הוא מבוסס על שיטת היראים, והוא שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים יש ביניהם ה' מילין.

¹⁶ עמדו על כך מהרי"ק שורש קעג; אגור סימן שכז; שו"ת מהרי"ל סי' קנב; פני יהושע קונטרס אחרון למס' ברכות.

¹⁷ הב"ח עצמו מביא גם מרבינו יונה לחשב חשבון פלג המנחה קודם השקיעה, ויצוין גם לדברי הלבוש שעל אף שנוקט דעת ר"ת מחשב חשבון פלג המנחה עד השקיעה.

כשנרכיב את שני הנתונים יחדיו, ונחשב חשבון השעות מהלילה דהיינו מצאת הכוכבים, ונשער אותו ע"פ שיטת הרא"ם המחשב ה' מילין משקיעת החמה עד צאת הכוכבים, נגיע לבינתיים לזמן פלג המנחה שהוא שני שעות וג' רבעי שעה קודם הלילה בצאת הכוכבים, [ה' מילין כפול י"ח דקות הינם צ' דקות שהיא שעה ומחצה, נוסיף לכך שעה ורבע נוספות של פלג המנחה ונגיע ל-2³/₄ שעות].

כעת נהפוך את חשבון השעות לשעות זמניות, ונערוך את החשבון לפי היום הארוך בימות הקיץ של י"ח שעות. כשנחלק י"ח שעות לי"ב חלקים שוים נמצא כל שעה ומחצה נחשבת לשעה, 21 שעות ושלשת רבעים שעות הלכתיות נכפילים לפעם ומחצה ומגיע החשבון ל-4 שעות ושמינית שעה, דהיינו מעט יותר מארבע שעות קודם הלילה¹⁸.

הב"ח מסיים את החשבון, ומפטיר: "ועל זה נסמך העולם להקדים ערבית כמו ג' שעות לפני צאת הכוכבים, ואף גדולי קדמונים מתפללים עמהם".

הכרעה בשלשה נדבכים

כל הדיון האחרון של הב"ח התפתח בעקבות הבאתו את הוראת התרומת הדשן¹⁹ שלא ניתן לעשות הפסק טהרה לאחר תפילת הקהל, ואף שהתפילה התקיימה "בעוד היום גדול", וכפי שכותב הב"ח: "אבל במה שראה להחמיר אפילו בעוד היום גדול יש לתמוה הרבה". לאחר שהוא מבסס כאמור בהרחבה את המנהג להקדים בתפלת ערבית על פי יסוד שיטת הרא"ם, הוא מסיק את התוצאה ההגיונית היוצאת מכך: "והנה נמשך מזה שגם לא מהני הפסק בטהרה אחר התפילה, שהרי כבר עשאוהו לילה לאותו זמן".

ברם כאן הוא מוסיף לדיון את השאלה השניה שהובאה לעיל, אם תפילת הקהל גוררת את היחיד, כאשר בשאלה זו כאמור, הכריע הב"ח לקולא כי היחיד אינו נגרר אחר הציבור, ולכך מעמיד הב"ח את ההוראה הגורסת כי הפסק טהרה לא מהני אחר תפילת ערבית, רק במקרה שהאשה עצמה התפללה ערבית. הב"ח מדגיש כי גם הכרעה זו "די בזה חומרא", וזאת בהתייחס לנידון הראשון אם תפילת ערבית מחשיבה את היום ללילה, דעתו העיקרית של הב"ח היא כאמור, שאין התפילה משפיעה על שאר דיני הלילה, "אלא מאחר שמהר"ם החמיר באבילות אנן נמי נחמיר בנדה".

במקרה שהיא עצמה לא התפללה רק הקהל, על אף דעת הב"ח ההחלטית למדי, כי הקהל אינו גורר את הציבור אחריו, מכל מקום הב"ח עדיין אינו מקיל בצורה גורפת להחשיב את הזמן ליום. וראשית הוא מתמקד בשאלת בין השמשות ופלג המנחה. זמן תפילת הקהל, כפי שהסבירה הב"ח כאמור, הינה בזמן פלג המנחה ע"פ שיטת הרא"ם. אך כאן, בהתייחס לשאלת התפילה שהופכת את היום ללילה לא נחמיר

¹⁸ למעשה החישוב האחרון לחשב שעות זמניות הוא מחודש, כי בפשטות צריכים לחשב הי"ב שעות מתחילת היום ההלכתית ועד 10:00, התורה"ד הביא כגון באמצע הקיץ שהיום מאריך ביש ארצות כמו י"ח שעות מעלות השחר עד צאת הכוכבים. ואם לשיטת הרא"ם היום מסתיים בשקיעת החמה אין לנו לחשוב י"ב שעות הזמניות רק עד השקיעה ולא עד ה' מילין אחריו בצאת הכוכבים. אם היום מעלוה"ש ועד לצאה"כ י"ח שעות הרי מנץ החמה לשקיעה"ח ט"ו שעות [לחשבון ה' מילין בין השמשות] ולחשבון שעות זמניות יחשב כל שעה לע"ה דקות, שעה ורביע יוצא לכ-94 דקות, ובתוספת שעה ומחצה בין השמשות דה' מילין, יצא לנו שיעור ג' שעות וג' דקות קודם צאת הכוכבים.

אמנם האמת כי ביום הקיץ הארוך שהיום מתארך, וחושבין שעות זמניות, הרי כך גם שיעור הנשפים מתארך, וה' מילין שהם ביום השנה צ' דקות, צריך ביום כזה לחשוב לכפול אחד ומחצה דהיינו קל"ה דקות, וכשנוריד חשבון ב' פעמים קל"ה דקות [דהיינו גם נשף הבוקר מעלוה"ש ועד נה"ח] הרי הוא ע"ר דקות, חשבון ד' שעות ומחצה, ונשאר היום ההלכתי י"ג שעות ומחצה, ויוצא שעה זמנית ס"ז ומחצה דקות, ושעה ורביע של פלג המנחה יצא קצת יותר מפ"ד דקות, ובתוספת קל"ה דקות דבין השמשות יוצא לנו מספר ר"ט דקות שהוא ג' שעות ול"ט דקות, דהיינו ארבע שעות פחות שליש שעה.

יש עוד להאריך בחשבון ה' מילין ביום הארוך, שהנכון שאין מחשבים אותו לחשבון שעות זמניות, רק לפי חשבון המעלות. אך חשבון זה לא עמדו עליו רבותינו הקדמונים.
¹⁹ לעיל הערה 13.

כשיטת היראים, ואנו ננקוט כפי דעת ר"ת, כי באותו הזמן הוא עדיין יום גמור קודם פלג המנחה, ולכך התפילה אינה נחשבת לתפילת ערבית ואיננה הופכת את היום ללילה.

אף במקרה שתפילת ערבית היתה כבר בזמן פלג המנחה לר"ת, מ"מ בעקבות דעת הב"ח כי הקהל אינו גורר את היחיד, נחשיב עדיין את הזמן ליום. אמנם, החמרה אחת אנו מחמירים במקרה כזה, ובשאלת הפסק טהרה, אנו נאמר כי אף אם האשה עצמה לא התפללה ערבית, אך אם הבעל התפלל ערבית נחשוב את הזמן ללילה, "דמאחר דגם הבעל שייך בגוה דהך מילתא עשאו לילה לדידיה, א"כ לא מהני כלל הפסק טהרה לדידיה, אלא צריכה למנות שבעה נקיים ממחרת".

ההכרעה המעשית מתגבשת בידי הב"ח לצורה הבאה: בשאלת העקרונית של תפילת ערבית שתחשיב את היום ללילה, הוא מחמיר. בשאלת הקהל שגוררת את היחיד הוא מקיל בצורה כמעט גורפת, חוץ מפרט אחד בו הוא מחמיר, שבהפס"ט תהיה לתפילת הבעל השפעה לקביעת הלילה. ובשאלת בין השמות, אנו מתייחסים בצורה משתנה: אם רק הקהל התפלל ערבית, וכך גם במקרה שאף הבעל התפלל ערבית, לא נחמיר ע"פ שיטת היראים, ונחשיב את הזמן ליום ודאי לפני פלג המנחה, אשר התפילה באותה העת אינה יכולה להשפיע עליו. במקרה שהאדם עצמו, האשה בשאלת הפס"ט, או האיש בשאלת האבלות, התפלל ערבית, אנו נחמיר לשיטת היראים כי חלה כבר פלג המנחה, וע"י תפילתו נהפכת היום ללילה.

"נראה ודאי דהעיקר כרבינו תם"

התשתית להקל ולא לקבל את הקדמת בין השמשות ע"פ שיטת היראים, מתבססת ע"י הב"ח בצורה רחבה, כשהוא מתחיל ומכריז: "אין נראה להחמיר כפירוש הר"א ממי"ץ, שהרי כל הגאונים פירשו כר"ת, וכן בסמ"ג בעשה סימן לב". הב"ח ממשיך ומקשה על שיטת הרא"ם קושיא מסוגית הגמ' בפסחים, כשהוא מכתירה כקושיא אלימתא וניצחת המכריעה בשאלת קבלת שיטת הרא"ם: "גם קשה לי על פירוש הר"א ממיץ שנראה שהיא תשובה ניצחת". ולאחר שהוא פורס בהרחבה את חשבון הקושיא הוא מסיים: "הלכך נראה ודאי דהעיקר כר"ת, שהסכימו עמו רבים מהמחברים, וכמו שהאריך בזה מהר"י קאר"ו באור"ח סי' רסא". ע"פ כל המתבאר הוא מוסר את הכרעתו האמורה בשאלת הפסק טהרה: "ולכך לפחות היכא שלא התפללה אין לגלגל עליה להחמיר בדיעבד שהתא נמשכת אחר הקהל, ואפילו התפלל הבעל עם הקהל, כיון שאותה תפילה לדעת ר"ת היתה לבטלה".

בהמשך התשובה עובר הב"ח ודן במקרה הלכתי נוסף, בגט שנכתב לאחר שהתפללו הקהל ערבית. גט הנכתב בלילה פסול, והשאלה האיך להחשיב את הזמן לאחר תפילת הקהל. במקרה זה מסיט הב"ח את הדיון, ומחמיר עד קצה האחרון לחוש לשיטת היראים, וכך גם ביחס לשאלות האחרות הנוגעות בזה, וזאת כי בגט אנו חוששים אף לדעת יחיד. וזה לשון הב"ח: "אכן בגט אין בדינו להקל נגד הגדולים שהביא לפסול אפילו בדעבד. ונראה דאפילו בעוד היום גדול הרבה אין להקל, דבכמה דברים מצינו שהחמירו קדמונינו בגט, אע"ג דמדינא הוי כשר, מ"מ חשו ותיקנו שיהא הגט כשר אליבא דכ"ע. ואף בזה אני אומר מאחר דלהרא"מ יפול לילה בערך ג' וד' שעות קודם גמר יציאת הכוכבים, הילכך גם כשהקהל לבד התפללו ערבית הוי לילה, והגט הניתן אח"כ פסול".

המשפט שכותב הב"ח: "כיון שאותה תפילה לדעת ר"ת היתה לבטלה", מבליטה לנו את היחס המורכב ובת-שתי-הפנים אל שיטת היראים. מחד גיסא, מאריך הב"ח להסביר ולבאר את מנהג הקדמת התפילה, אותו אינו מסכים לדחות או לבטל, ואת ההסבר לכך הוא מוצא ע"פ שיטת היראים. ההסבר למנהג הקדמת התפילה, אינה הסבר היסטורי רטרואקטיבי גרידא שאיננה משפיעה למעשה, שתיקת הב"ח מלבטל את הקדמת התפילה מכריזה כי הב"ח אינו רואה בכך טעות הלכתית או מנהג עמי-ארצות. מאידך כשהוא בא לידון בשיטת היראים כשלעצמה, מתברר לנו כי כל הדיון בשיטת היראים הינה אך בכדי להצטדק דרכה

עם המנהג בהקדמת תפילת הערב. אך כשנבוא לידון בשיטה זו לעצמה, אין אנו מקבלים אותה לעיקר, ובהתייחסות לגבי הלכות הנובעות מן התפילה, אנו מתייחסים אל התפילה כלא פחות מאשר 'תפילה לבטלה'²⁰.

השיטה אותה תופס הב"ח לעיקר הינה שיטת ר"ת, אמנם לצד זאת קיימת שיטה נוספת שאינה מתבטלת ואינה נעלמת, שיטת היראים. היא קיימת מתחת לפני השטח. הב"ח חושף שיטה זו, הוא מגלה זרמים נסתרים שחוללה שיטתו של היראים שהשפיעו השפעה מעשית על מנהג ישראל, שיטה זו אף תשמם אותנו להלכה המעשית, אם כי בצורה מוגבלת.

הוראה שלא יושמה וברית המילה שהתקיימה במוצאי יום כיפור

מתשובה ארוכה זו הדנה במגוון נושאים נפנה אל תשובת הב"ח הקצרה²¹ בה דן הב"ח ג"כ בשיטתו של היראים. במקרה זה התמקדה השאלה לענין ברית מילה, התשובה כפי שהיא לפנינו אינה מאריכה, והיא דנה בקצרה בנידון. השאלה מנוסחת בפשטות: "על דבר תינוק נולד ביום ב' דר"ה לאחר שקיעת החמה, ובצאת הכוכבים היה נראה להם שהיה עכ"פ חצי שעה לפני צאת הכוכבים כשנולד²². והורה הנעלה כמהר"ר מעיקיל זצ"ל²³ שהמילה תהיה בשמיני ללידה, וחלקו עליו ונימול בעשירי לאחר יה"כ".

הנידון אינו מעשי בכדי לקבוע את זמן המילה, כיון שכבר נעשית המעשה והתינוק כבר נימול. השאלה שנשלחה נוגעת, מסתמא, למבחן על נכונות כוח הפסיקה של ר' מעיקיל ביחס למערריו, והיא גם תיתן עמדה הלכתית ברורה על העתיד בשאלות דומות.

הב"ח מביא בקצרה את הפסיקה, שהשתלשלה עד לבית יוסף, שנולד בבין השמשות נימול למחרת ואם למחרת הוא שבת נימול ליום א'. אך 'לא פורש בכאן מאיזה שעה מתחיל ההוא שיעורא דג' רביעי מיל', והב"ח מציין לשתי השיטות בהתחלת זמן בין השמשות, שיטת רבינו תם מול שיטת היראים, כשהוא נותן את מיקומה הביבליוגרפי המדויק: 'בספר יראים סוף סימן קב'. בלא דיון ארוך הוא מציג את עליונותה של שיטת ר"ת: "ולענין הלכה רוב המחברים תפסו פירושו ז"ל, וכן פסק בית יוסף בהלכות שבת, וכן מנהג

²⁰ כאמור מעלה לתשובה זו ציין הב"ח בחיבורו על הטור בהלכות אבילות, יורה דעה סי' שע"ה, שם כותב שדוקא אם הוא עצמו התפלל ערבית אין יכול לעשותו יום, ולא אם רק הציבור התפללו, ועוד שגם בספק חשיכה יכול לעשותו יום, "ועוד הארכתי בתשובה בס"ד". לעומת זה בהלכות נדה בסימן קצו אות ג בה דן הב"ח בענין הפסק טהרה סמוך לחשיכה לאחר שהתפללו ערבית מבעוד יום, אינו מציין כלל לתשובתו, גם בכל נושאי הכלים לא ראיתי לציין לתשובה זו של הב"ח בענין זה. פתח אפשרי להסבר, אם כי לא מספק, ניתן לתלות בשאלה המרכזית שעומדת לדיון לפני הב"ח, בעוד ששאלת האבילות היא השאלת שעליה נסמכת התשובה, ולכך ציין אליה בחיבורו. לעומת זאת שאלת הפסק טהרה, באה ונידונה, על אף שתוספת מקום מרכזי ונכבד, כבדרך אגב. כך גם בשאלת הבאה, 'התשובה הקצרה' בה הדיון מתמקד בשאלה מעשית של קביעת זמן ברית המילה, ואליה ציין בחיבורו.

²¹ שו"ת הב"ח סימן קנד.

²² קביעת זמן הלידה ע"פ הערכת זמן משוערת ממנה לסימני הופעת הלילה, מובנת בתקופות בהם לא היו 'מורי-השעות' נפוצים. החישוב בצורה רטרואקטיבית, מעת יציאת הכוכבים ואחורה, כמה זמן חלף מאז נולד התינוק (ולא השערת הזמן משקיעת החמה ועד ללידת התינוק), מלמדת אותנו כי נקודת המוצא והבסיס לכל שיעורי ודיוני בין השמשות היתה יציאת הכוכבים. נקודה זו דורשת הרחבה. לשיטת חישוב זמן הלידה השווה ללשון הסמ"ג (עשין כח, בשם ר"י, הובא בב"י ושו"ע יו"ד סי' רסב, ו): "אבל אם שהו אח"כ (שלשת הכוכבים מלצאת), אם לפי השיהוי היה נראה להם שהיה יום בהוצאת הראש, אין להם אלא מה שעניניהם רואות".

²³ ניתן להניח כי התואר זצ"ל הינו תואר שנוסף בשלב מסוים בעריכת החיבור לדפוס. את שמו של ר' מעיקיל (שהוא כינוי של מנחם) לא מצאתי במקורות אחרים, ואיני יכול לקבוע על פיה את תאריך התשובה ואת מיקומו של השואל.

כל ישראל", כשאת מנהג כל ישראל הוא מבסס על זמן קבלת שבת, כי לשיטת הרא"ם היה צריך לקבל שבת ב' שעות בקירוב קודם צאת הכוכבים²⁴, "ואנן הא לא קא חזינא מרבואתא קשישא הכי".

הב"ח דוחה מכל את שיטת היראים, ונותן מענה עקרוני לגבי השאלה שנשאלה כי אם "בבירור נולד לפחות שלישי²⁵ שעה קודם שנראו ג' כוכבים בינונים... בודאי אין דוחין ליום העשירי". הוא מדגיש כי אף אם השאלה תהיה נוגעת בדמדומי חמה של יציאת השבת, שאז לשיטת היראים המילה נדחית ליום ראשון, והמילה בשבת הינה חילול שבת, מ"מ תקבע המילה לשבת²⁶.

הוראתו של הנעלה כמהר"ר מעיקיל' היא לכאורה הנכונה, אך הב"ח מצדיק גם את החולקים עליו, וזאת מסיבות חיצוניות, אם אכן ידעו שפירוש רבינו תם עיקר אלא שלא ידעו לכיין את הזמן המדויק, והיה להם ספק שמא נולד התינוק כבר משהתחיל בין השמשות, "בוזה אין עליהם אשם".

את ההלכה שהוכרעה כפי ר"ת היא מבסס על חשבונות הלכתיים (רוב המחברים תפסו פירושו, וכן פסק בית יוסף), ובנוסף מנהג כל ישראל. מנהג כל ישראל באי הקדמת קבלת השבת ע"פ שיטת היראים מורה בצורה נחרצת כי גם במקרים של הלכות דאורייתא אנו נוהגים כשיטת רבינו תם, ומנהג כל ישראל אינו רק מרבית המון העם, אשר ניתן לעיתים לתלות כמנהג טעות והדיוטות וכדומה, רק כך נהגו אף רבותינו: "אנן הא לא קא חזינא מרבואתא קשישא הכי". זהותם של רבותינו הזקנים לא נתפרשה, ומן הסתם אף הב"ח עצמו לא התכוון בצורה פרטנית אל גדולים מסוימים. אך לא מן הנמנע מלומר כי דמותם של שלשת רבותיו הגדולים עמדה לנגד עיניו בשעת כתיבת הדברים. שלשת רבותיו של הב"ח היו: רבי שלמה ר' לייבוש' אב"ד לובלין (מהרש"ל השני), אשר נפטר בשנת ש"א; רבי הירש שור, אשר נפטר בשנת ש"ד; ורבי משולם פייביש אב"ד קראקא, אשר נפטר בשנת ש"ט. שמועותיהם של שלשת רבותיו אלו שגורות בפיו והוא מעתיק אותם בחיבורי הרבים כהוראות בעל תוקף הלכתי²⁷.

בתשובה הקודמת חזינו כי הב"ח נותן מקום מסוים לשיטת היראים, בגט בה אנו חוששים לכל הדעות, אנו נחמיר כשיטה זו, וננהג על פיה באופנים ספציפיים, כאמור מעלה. על פי זה היה מקום לחשוב כי בשאלה הנוגעת לאיסור דאורייתא, ננהג להחמיר כשיטה זו. אך כאן אנו רואים כי הב"ח פוסק בצורה החלטית לפי שיטת ר"ת, ואינו חושש לדעות חולקות, ואף לא להחמיר.

אך אין הדברים סותרים, ותשובה זו מתכתבת עם התשובה הקודמת. ההלכה הוכרעה כשיטת ר"ת, ולא נשארה פתוחה ליחשב לספק ולהחמיר כמותה אף לא באיסור ובמצוה דאורייתא. דעת היראים אינה שיטה בעלת תוקף להתחשב איתה במכלול שיקולי הכרעת ההלכה, ולכך גם בשאלה דאורייתא אנו נתפוס את דעת רבינו תם. בנוסף לכך, בקביעת זמן המילה אין מקום להחמרה יתירה לפנים משורת ההלכה, כי בכך תצא קולא בדחיית זמן המילה מיומה השמיני.

24 "דאילו לפירוש הרא"ם הוה משעה שמכירין העולם שהחמה רוצה לנטות עד צאת הכוכבים ה' מילין פחות רביעי מיל או ו' מילין פחות רביעי מיל לחד מ"ד, והוא ב' שעות בקירוב. ומאז היה חיוב לקבל שבת עליו, מלבד התוספת שצריך להוסיף". שאלות ותשובות הב"ח הישנות סי' קנד.
25 על שיעור זה, ראה לקמן הערה 29 ו-48.

26 לשון הב"ח: "וגדולה מזה שאם היה נראה להם שהיה יום בהוצאת ר"ה אין להם אלא מה שעינים רואות ויהא נימול לח' אף אם יארע בשבת מכ"ש ב"ד". והוא ציטוט מלשון הגהות מיימוניות שהביא מסמ"ג בשם ר"י וכפי שהובא בב"י סוף סי' רסב, אך שם הלשון 'שהיה יום בהוצאת הראש', יתכן כי הלשון בתשובה 'שהיה יום בהוצאת ר"ה [=ראש השנה]' הוא שינוי מכוון למליצה, אך מסתבר יותר כי יש כאן העתקה מרושלת ו'תיקון' במהלך העריכה לדפוס. המילים שבאות אח"כ בתשובה: "מפורשת בהל' שבת סי' רסא" לא שייכות במקום זה, וכנראה מנותקות ממקומן הנכון ברשלנות המעתיקים לדפוס.
27 ראה את מכלול ההפניות ב'ספר הב"ח' של פ' סורקיס, עמ' כ-כב. ההבאות של מהר"ש מלובלין מצויות גם בפסקי מהר"ש מלובלין עמ' מא-מה. ואלו הם ההבאות של מהר"ש לובלין: ב"ח או"ח סימן א; סימן ז; סימן כה; סימן סא; סימן תנא; יו"ד סימן קפא; שו"ת הב"ח סי' פ; סימן פו; שו"ת הב"ח החדשות סימן מב.

במקום בו קיימת נוהג מדורות עברו להקדים את זמן התפילה, ואנו מזהים אותה כי היא מבוססת ע"פ שיטת היראים, נמשיך לנהוג על פיה, ובמקרי לוואי הנגררים אחר זמן התפילה, נתחשב, בצורה מצומצמת, עם שיטת היראים, ובעיקר במקום בה יבוא לידי תרי קולי דסתרי אהדדי.

התעלמות מלמדת: מסקנא מעשית בהלכות מילה בלי התייחסות לשיטת היראים

לאחר לימוד שתי תשובות הב"ח נפנה אל חיבורו על הטור, אותו חיבר בשנותיו האחרונות ככהנו ברכנות העיר קראקא.

חלק יו"ד נדפס בשנת שצ"ה, ובהלכות מילה דן הב"ח בשאלת קביעת זמן ברית המילה לנולד עם דמדומי חמה של צאת השבת, בה הוא נותן הכרעה תחת הכותרת: "והמסקנא הלכה למעשה". השאלה הניצבת לפתחו היא עד איזה זמן נוכל לומר בוודאות שהוא עדיין יום, וימול הוולד בשבת הבאה, וממתי כבר נכנס בכלל ספק חשיכה ותדחה מילתו ליום ראשון.

וכה הוא כותב בסימן רסו:

"ומה שהביא ב"י בשם העיטור בדין שיעור בין השמשות הלשון מגומגם, וביארתי דבריו בתשובה. והמסקנא הלכה למעשה בינוקא דאיתליד בסמוך לשקיעת החמה, אין להקל לעשות המילה בשמיני אפילו בחול כל שכן בשבת, אלא א"כ בדאיכא עדיין שלש רבעי מיל קודם התחלת יציאת הכוכבים, דהיינו בין השמשות דר' יהודה, ואיכא נמי שיעור ביה"ש דר' יוסי שהוא מתאחר אחר בין השמשות דר' יהודה, וכל זה הוא ספק יום ספק לילה, ועדיין לא התחילה החמה לשקוע. ואם נולד קודם הזמן הזה נימול לשמיני, הא לאו הכי תדחה המילה".

הב"ח מציין לתשובה, והיא התשובה שנידונה על ידינו בסמוך, בשאלת התינוק שנולד ביום ב' דר"ה. הב"ח לא מתמקד בדיון שלפנינו במחלוקת ר"ת והיראים. כוונת הב"ח בצינונו הוא אך בכדי לבאר את דברי בעל העיטור שהובאו בסימן זה בבית יוסף²⁸. כל מגמת הב"ח בקטע זה הוא 'להחמיר' ע"פ דברי בעל העיטור במשך בין השמשות, והוא מבהיר כי מלבד ג' רבעי המיל שהמה 'בין השמשות דר' יהודה' המקדימות לצאת הכוכבים, עלינו לצרף ולהקדים בזמן נוסף שהוא 'בין השמשות דר' יוסי', כי בין השמשות דר' יוסי אינו נכלל בתוך בין השמשות דר' יהודה, אלא הוא לאחר בין השמשות דר' יהודה²⁹.

²⁸ בגמ' שבת לד': "ואיזהו בין השמשות משתשקע החמה ... דברי ר' יהודה ... ר' יוסי אומר בין השמשות כהרף עין זה נכנס וזה יוצא ואי אפשר לעמוד עליו", ובדף לה. "מהו דתימא בין השמשות דר' יוסי מישך שייך בדר' יהודה, קא משמע לן דשלים בין השמשות דר' יהודה והדר מתחיל בין השמשות דר' יוסי". בית יוסף הביא דברי העיטור: "הלכך אי איתליד ינוקא משתשקע החמה ספק הוא עד דשלים בין השמשות דר' יוסי ונימול ליי". הדברים אינם מבוארים יפה, והב"ח מבאר אותם בתשובה: "וכוונתו לעניות דעתי דס"ל דאזלינן לחומרא כמ"ד דלבתר תשלום בין השמשות דר' יהודה חייל ב"ה דר' יוסי". בין השמשות דר' יוסי מוסיף לנו זמן נוסף, מצומצם יחסית, לספק בין השמשות, משום שיתכן שהוא אינו צמוד תיכף לביה"ש דר' יהודה ויש מרחק מסוים ביניהם, עי' תוס' לה: ד"ה אלא וברא"ש סימן כג.

²⁹ הבנה זו בדברי הב"ח היא מוכרחת, מסגנון לשונו: "אין להקל לעשות המילה בשמיני" וכו'; "ואם נולד קודם הזמן הזה נימול לשמיני, הא לאו הכי תדחה המילה". שמראות כי הב"ח בא לאפוקי מעמדה מקילה מסוימת, המאחרת יותר את בין השמשות, והוא מורה לנו 'להחמיר' ולהקדים. ובפשטות לא מובן כי הרי שיטת ר"ת היא המאחרת ביותר את שיעור ביה"ש, אך כאמור הב"ח שולל כאן שלא לחשב שיעור ביה"ש בג' רבעי מיל גרידא, רק יש לנו קצת להוסיף על כך.

דברים אלו מסבירים ג"כ את השיעור שהובא בתשובת הב"ח: 'שליש שעה קודם צאת הכוכבים' ובסימן רסא, שלכאורה לפי חשבון המיל לח"י דקות, שכך נקט הב"ח בכל חשבונותיו, יוצא ג' רבעי מיל י"ג דקות ומחצה שהוא פחות מרביע שעה, ע"פ מה שביאר כאן הב"ח כי יש לנו להוסיף זמן מצומצם נוסף מובנת שיעור זה.

בדיון הנוכחי של ה"ח הוא מתעלם לגמרי ואינו מביא כלל את שיטת היראים, הוא קובע את משך בין השמשות בזמן האחרון סמוך לציאת הכוכבים, כדעת ר"ת, ואינו מתחשב כלל עם שיעור ד' או ה' מילים שמפרידות לשיטת הרא"ם בין יציאת הכוכבים לשיעור בין השמשות³⁰.

בכך הוא ממשיך בקו העקבי אותו ביסס ב'תשובה הקצרה': שיטת ר"ת היא העיקר, אנו פוסקים כשיטת ר"ת ואין אנו חוששים כלל לדעת היראים, עכ"פ בכל מקרה שאינו קשור לתפילת ערבית מוקדמת והמסתעף ממנה. מכאן נפנה אל חיבורו שנערך באחרונה, בית חדש על טור אורח חיים, ונראה התפתחות מסוימת ומפנה בעמדת ה"ח.

בעלי בתים הצנועים לעומת רבוואתא קשישא: מפנה בדעת ה"ח

בסימן רסא הדנה בזמן הכנסת שבת, כותב הטור אודות התחלת בין השמשות דברים קצרים: "וזמנו משתקע החמה ואילך".

ה"ח פותח ומבאר את כוונת הטור, ע"פ השוואה לדברי הטור במקומות אחרים, סימן תר"ח וסימן רצ"ג, כי כוונתו ל'סוף השקיעה' המתאחרת רבות מ'סוף השקיעה', והוא מפטיר: "וכל זה פי' ר"ת ... ומביאו בית יוסף". תיכף לכך מנגיד ה"ח ומביא שתי דעות חולקות, הראב"ן והיראים: "מיהו בספר הראב"ן סי' שני מבואר דנחלק אדברי ר"ת...³¹, והרא"ם בספר יראים בסוף סי' קב הביא פירוש ר"ת וחלק עליו". הראב"ן מקדים בשיעור בין השמשות לדברי ר"ת, והרא"ם מקדים עוד יותר. ואת שיעור היראים המוקדם ביותר מתרגם ה"ח מיידית לשיעור ע"פ חשבון השעות, כי לפי שיטת הרא"ם קרוב לשני שעות קודם הלילה מתחיל בין השמשות בעוד היום גדול³².

ה"ח מפנה אל המקורות בהם הובאו דעות אלו, 'המרדכי והאגודה בפרק במה מדליקין', והוא רואה בכך אמירה ברורה בקשר לתוקפם ההלכתי של דעות אלו: "ומשמע ודאי מדהביאו דבריהם, אלמא דדעתם להורות לחומרא כמותם באיסור דאורייתא".

הנושא הנידון הוא איסור דאורייתא, ונטיית ה"ח בעקבות ציטוט הפוסקים הינה להחמיר כדעת היראים, אלא שאין הוא מתעלם ממנהג העם להקל כדעת רבינו תם: "מיהו כבר נהגו העם להקל ע"פ פי' ר"ת והגדולים שהסכימו לפירושו". המנהג אינו מתחשב בדעות האלטרנטיביות, וה"ח מצידו אינו חפץ

ה"ח כותב בתוך הדברים: "וכל זה הוא ספק יום ספק לילה, ועדיין לא התחילה החמה לשקוע". ה"ח אינו בא לתת משמעות הלכתית כלשהו לשקיעה הנראית, רק הוא מתמקד בלשון העיטור שהשתמש לציון התחלת בין השמשות בשקיעת החמה, ואשר לפי פירוש ר"ת הכוונה היא לשקיעה השנייה. הסבר זה בדברי ה"ח הוא שלא כדברי ר' יעקב גרשון וייס (עמ' קכז הערה 50) שמתייחס לתיבות אלו בלשון ה"ח, ומנסה לתלות כאן השמטה נרחבת של שורות רבות, להוסיף בדברי ה"ח שיעור שעה, ולהשוות זאת עם הגירסא הנראית מוטעית בב"ח או"ח סימן שלא (ראה לקמן בסמוך להערה 48). אך הדברים אינם עולים בקנה עם התשובה אליו ציין ה"ח בפתחת הדברים.

יחד עם זאת, אין להתעלם מהעובדא, שבדברי ה"ח שלפנינו לא בא תרגום מעשי לחשבון השעות של בין השמשות לגבי קביעת זמן המילה, זאת בשעה שבאו"ח סימן שלא הוא נותן שיעור מדויק ע"פ חשבון השעות, כשהוא מקדים: "כתבתי דינו ביו"ד סי' רס"ו דאם" וכו'.

³⁰ למען הבהירות, נדגיש שנית, כי כל החשבונות של ה"ח מבוססות תמיד, וכפי שכבר ראינו במקורות ה"ח שכבר הובאו, ע"פ ראיית העין ג' כוכבים בפועל הוא צאת הכוכבים ושיעור ג' רבעי מיל וד' מיל ויותר השיעורים מתחשבות ממנה והקדם.

³¹ ה"ח מציג את דעת הראב"ן כפי שידוע שיטת הגאונים כיום, אך קיימים הבנות אחרות בדברי הראב"ן, ראה: קרבן נתנאל שבת פ"ב אות ב, ט; הזמנים בהלכה ח"ב עמ' שעד; י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 118-119. וראה לאחרונה את דברי ר' דוד דבילצקי בנספח לחלק ג' של ספר הראב"ן הנדמ"ח סימן א שהרחיב לדון בדברי הראב"ן ומבארה על בוריה.

³² "לפי זה שעה ומחצה קודם גמר יציאת כוכבים הוי לילה מדאורייתא, וקודם לכן לערך שליש שעה הוה ליה בין השמשות בעוד היום גדול". ב"ח אורח חיים סימן רסא.

לפסוק בניגוד למנהג. כזכור, ב'תשובה הקצרה' בנידון ברית המילה הוכיח אכן הב"ח מנתון זה עצמו של זמן קבלת שבת, את ההכרעה כדעת ר"ת, וכפי שכתב שם³³: "וכן מנהג כל ישראל, דאילו לפירוש הרא"ם .. ב' שעות בקירוב, ומאז היה חיוב לקבל שבת עליו, מלבד התוס' שצריך להוסיף, וא"כ לפ"ז צריך להקדים הרבה הכנסת שבת, ואנן הא לא קא חזינא מרבוואתא קשישא הכי".

הפתרון שהב"ח יוצר הוא בנתינת מקום מסוים לדעה המחמירה: "אבל ודאי המחמיר לעצמו בהכנסת שבת כדעת הרא"ם תבא עליו ברכה". הב"ח יוצר כאן הכרעה המבדילה בין הנתיב המרכזי בה צועדת ההלכה, הפסיקה המסורתית, רבוואתא קשישא ומנהג העם. ובין המרחב הנוסף העומדת לצידה ונותנת מקום להחמרה עצמית, ואליה דוחק הב"ח בשומעי ומשנני לקחו להצטרף, ומתרגם את המלצתו זו לפסים מעשיים: "וצריך לקבל עליו שבת מיד בסוף שעה כ"ב... וצריך להקדים הרבה בהכנסת שבת מקמי התחלת שקיעה".

מכאן מתמקד הב"ח בדעת היראים, ולאחר שחידד את תוקפה מתימוכין חיצוניים בהבאתה ע"י הפוסקים, הוא פונה לבססה. כזכור ב'תשובה הארוכה' שעמה פתחנו את הדברים מעלה, זיהה הב"ח את שיטת היראים כי היו לה הדים מעשיים, והשפיעה על מנהג העם בהקדמת תפילת ערבית בעוד היום גדול. "ויגעתי ומצאתי שהמנהג נתהוה בלי ספק ע"פ דברי הר"א ממיץ בספר יראים בהלכות שבת"³⁴. כך גם כאן, הוא מפנה לתשובה זו ששם ביאר בארוכה 'ובתשובה הארוכה בס"ד', מצטט קטע מדברי תרוה"ד בסמך א על הנוהג בדורות שלפניו: "בימי הקדמונים בקרימ"ש היו מקדימין בתפילת ערבית וק"ש בע"ש בעוד היום גדול כ"כ", ומגיע למסקנא הקודמת: "ואין ספק שלא הקדימו כ"כ זמן רב אלא לפי שהיו תופסים דעת הרא"ם עיקר בשעור ביה"ש, ועוד צריך להוסיף מחול על הקודש".

ב'תשובה הארוכה' מצא הב"ח את ההסבר למנהג התמוה ע"פ שיטת היראים. אך מאידך הדבר לא מנע בעדו לדון ביסוד שיטת הרא"ם, להקשות עליה קושיא אלימתא, ובכך לדחות אותה, ולהכריז: "הלכך נראה ודאי דהעיקר כר"ת, שהסכימו עמו רבים מהמחברים, וכמו שהאר"ך בזה מהר"י קאר"ו באו"ח סי' רסא". אולם כאן נראית הגישה שלו במבט ראשון שונה קצת, כשהוא מצטרף למה 'שהיו תופסים דעת הרא"ם עיקר בשעור ביה"ש', והוא קורא גם הוא: "וכן נראה לפענ"ד שדעת הרא"ם עיקר".

מקופיא נראים הדברים כסתירה חזיתית, 'העיקר כר"ת' לעומת 'דעת הרא"ם עיקר'³⁵. ברם כאשר אנו נבחין כי בניגוד לקביעה ש'הלכך נראה ודאי דהעיקר כר"ת' שהיא מבוססת על קושיא אלימתא ההופכת בכך לתשובה ניצחת כנגד הרא"ם. הרי לקביעה כי 'כן נראה לפענ"ד שדעת הרא"ם עיקר' לא נמסרו ע"י הב"ח נימוקים, וכלל לא נעשה נסיון לטרוח לסתור את ה'תשובה ניצחת' שהוא עצמו העמיד. דבר זה נותן בידינו מקום לדקדק ולמצוא את הנימה המדויקת בה נאמרו הדברים.

כאשר מונחת שאלה לפתחינו בה עלינו לפתור ולהכריע, אנו נשתמש בבירור הסוגיא, נבחן את הקושיות ואת הסתירות לכל דעה ודעה וע"פ זה נפסוק את הדין. ברם כאשר קיים שאלה שקיימת בה מסורת הכרעה הלכתית, יש מקום נכבד לפסיקה המוקדמת. הבאות הפוסקים האשכנזיים הראשונים בהלכות הכנסת שבת את שיטת היראים יצרה אצל הב"ח הזדהות עמוקה לנהוג בשיטה מחמירה זו, ולאחר שהוא זיהה השפעות נוספות של שיטת היראים על מנהגים רווחים, הוא קורא: "וכן נראה לפי עניות דעתי שדעת הרא"ם עיקר". לאמר, אין אני בא לידון בדעת הרא"ם לגופה מכוח קושיות ופירוקים, רק לפי עניות דעתי, דעת היראים היא שיטה חשובה וקיימת, והנכון הוא להתנהג על פיה בהקדמת קבלת שבת³⁶.

³³ שו"ת הב"ח סי' קנד.

³⁴ שו"ת הב"ח סי' קכו.

³⁵ על הסתירה בין שני העיקרים של הב"ח עמד בורשטין עמ' ר הערה יא, והדברים שכתבתי הולכים בדרכו, כי במש"כ דעת היראים עיקר כוונתו ששיטת הרא"ם היא שיטה חשובה ולכן ראוי להחמיר כשיטתו.

³⁶ הב"ח מזהה את עצמו כחוסר מגזע חסידי אשכנז, אשר מנהגי חסידות ויראת חטא משפיעה עליהם בפסיקת ההלכה, וכך הוא כותב: "ולפי שדבר זה חידוש הוא, ולא נמצא בשום ספר ובשום תשובה שדיבר מזה, ואנחנו

עם סיום הדיון מוסר הב"ח עדויות ישירות בשאלה זו של הקדמת קבלת שבת לשיטת הרא"ם: "וכן ראיתי בימי חורפי לא לבד מזקנים וחכמים ואנשי מעשה, אלא גם מהרבה בעלי הבתים הצנועים שנהרו לקבל שבת עכ"פ משעה כ"ב ואמרו כי כך קבלו מאבותם". המנהג להקדים הרבה בכניסת השבת המתועדת בתרומת הדשן, מצטרפת אל נוהג רחב של ציבורים שונים ממעמדות שונות בציבור בדורות סמוכים אל הב"ח, שאכן נזהרו בכך, ומעמיקה אצל הב"ח את התובנה כי אכן: "אין ספק שנהגו כך אבותינו באשכנז על פי הוראת הרא"ם"³⁷.

בדברי הב"ח נוצרו שתי קבוצות המרכיבות פסיפס רחב ומדרג שלם של קבוצות שונות ומגוונות באוכלוסייה: 'מנהג כל ישראל', 'מנהג העם' ו'רבוותא קשישא' מחד, אצלם רווח המנהג כרבינו תם, וכמותו נהגו אף להקל בקבלת שבת, והוא השיטה המקובלת המרכזית אצל 'כל הגאונים'³⁸ ו'רוב המחברים'³⁹. מאידך: 'זקנים', 'חכמים', 'אנשי מעשה' ו'בעלי בתים הצנועים' משמרים מסורת פסיקה קדמונית המחמירה כדעת יחיד הרא"ם, אשר הובאה אצל פוסקים אשכנזיים, והם ממשיכים את המסורת כפי שנהגו כן אבותינו באשכנז, והמצטרף לקבוצה זו תבוא עליו ברכה.

הב"ח מסיים בהתאוננות, ומציג בניגוד למנהג 'שנהגו אבותינו באשכנז' את המצב הקיים הפוחת והולך: "ועתה בעו"ה נתמעטו אנשי מעשה. בפרט בירידיים בלובלין וביערסלב ובשאר ירידיים"⁴⁰ כולם מחללין שבת בפהרסיא, ומחוייבים לבטל החלול השם ולהעמיד שוטרים ולהעניש הסרבנים". ניתן לראות בדברים אלו המלצה להחמיר ולהקדים בקבלת השבת כ'תשובת המשקל' להתדרדרות בהכנסת שבת עד להגעה אל מצב של חילול שבת בפהרסיא.

עליית מדרגה ביחס הב"ח לשיטת היראים

בחלק הראשון של הדברים קבענו את זמנה המהדורא השניה של התשובה שנכפלה⁴¹, לאחר שחיבורו 'בית חדש' על הטור כבר היתה לעובדה קיימת. לא מוכרח כי בדפוס, אך לאחר שהבשילה אצלו תהליך החלטת חיבור היצירה והתחלת כתיבתה, אשר התמשכה וכללה כתיבה חוזרת ונשנית, בצירוף אחר צירוף⁴². כי הרי בתשובה זו מופיע, בשינוי מכוון וניכר ממהדורת התשובה שקדמה לה, הלשון: "כמו שהארכתי בא"ח בסי' רס"א".

מגזע חסידי אשכנז דרכנו שלא להקל מדעת עצמינו, על באתי למדה זו לבאר ולפרש דבנדון דידן הדבר פשוט דאיתתא זו שריא". שו"ת הב"ח סוף סימן עט.

³⁷ הזמן המדויק של קבלת שבת, בסוף שעה כב, ניתנת להסבר שונה מן הב"ח. והיא מובילה אל שיטה בפוסקים שהגבילה את זמן תוספת שבת לשני שעות קודם הלילה, שהוא חלק י"ב מן היום, שיטה זו מופיעה בשו"ת מהר"ח אור זרוע סימן קפה, ומובאת בפוסקים שאחריו: שו"ת מהר"ל סי' קנב; שו"ת מהר"ל החדשות סי' מה אות ד; אגור סי' שסא; דרכי משה סי' רסא אות א.

³⁸ שו"ת הב"ח החדשות סי' נא.

³⁹ שו"ת הב"ח סימן קנד.

⁴⁰ ועד ארבע ארצות התאסף בירידיים של לובלין ויערסלב, הב"ח השתתף באסיפות ועד ארבע ארצות, וחתם על תקנותיהם, הב"ח מזכיר זאת בכמה מתשובותיו, ראה: י' היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות עמ' 27 [שע"א], 32 [שע"ז], 35 [שע"ח], 45 [שפ"ג], 58 [שצ"ב], 456 [לפני שע"ד], 490 [שע"ד]. ואצל פ' סורקיס עמ' קנח-קסו. סורקיס מסכם את זאת כי: "רבינו יואל לא החמיץ את השתתפותו בירידי ארבע הארצות, וברובם השתתף ואף היה פעיל בהם". המקורות שהשתמרו מספרים על השתתפותו בזמנים הבאים: שנא-ב, שס"ח, שע"א, שע"ב, שפ"ב, שפ"ג, שפ"ט, שצ"ב, שצ"ו, ואף כנראה בשנתו האחרונה שצ"ט.

⁴¹ שו"ת הב"ח הישנות סי' קכו.

⁴² "וחזר למד בהדורים, במהדורא בתרא ובתרא בשבת תחכמונים, כמה ימים ושנים, וזיקק וצירף עשרת מונים, ולא העלה על הספר כ"א הצורך לפסק הלכה, שהעמיד על בוריו שמורה בכל וערוכה". הקדמת בן המחבר לב"ח אורח חיים.

ע"פ תוכן הדברים אנו נאמר כי לאחר שכבר סלל הב"ח את המהלך להחמרה בהכנסת שבת ע"פ שיטת היראים, בקטע על הלכות הכנסת שבת, או"ח סימן רס"א, נוצרה אצלו הדילמה האיך להתייחס אל שיטת היראים בשאלות נוספות, והאם להחמיר כדעתו בהלכות חמורות אחרות.

התוספת העיקרית במהדורא זו של התשובה היא קטע חדש שניתוסף לקראת חתימת התשובה. ואלו הדברים שנוספו, ואשר הם יוצרת שלב נוסף המובילה אל רום התייחסות הב"ח אל שיטת היראים: "וצ"ע לענין תינוק שנולד בין השמשות לר"א ממי"ץ, אין למולו כ"א בח' ספק ט', אע"ג דלר"ת הוי יום גמור באותו זמן. אבל קודם בין השמשות לדידיה נימול לח', דלא תלי מידי בתפילה כמ"ש כל הגאונים".

את תפילת ערבית המשפיעה לחשב מאז את הזמן ללילה לגבי דינים שונים, מוציא הב"ח מכלל הדיון, בקובעו כי המילה לא תלויה כלל בתפילת ערבית⁴³, ולכך אם זמן הלידה היתה בטרם התחלת בין השמשות לשיטת היראים, ורק בזמן פלג המנחה ולאחר תפילת ערבית, ודאי נקבע את המילה ביום השמיני מן היום.

אמנם, אם נולד התינוק עם דמדומי חמה, אחר התחלת בין השמשות לשיטת היראים. לר"ת אכן הוא יום גמור וללא ספק ימול ביום השמיני. ברם לדעת היראים עומד הדבר בספק שמא זמן לידת התינוק נחשבת ללילה, וצריך לקבוע זמן מילתו באיחור יום אחד, ספק שמיני ספק תשיעי. הב"ח כותב את דעתו, כי אנו נתחשב בדעת היראים, נתייחס אל הזמן כבין השמשות, והמילה תדחה ליום אחר, לשמיני ספק תשיעי.

הב"ח מנסח את הדברים בתור הוראה: "אין למולו", ולא: "יש להסתפק אם למולו". אמנם הדברים אינם חלוטים אצל הב"ח, ובטרם הוא מוסר הוראה זאת הוא מגלה את לבטיו כשהוא פותח בביטוי: "וצ"ע".

חתימת הדיון: הסתייגות ושיבה לאחור

הלכות מילה בשבת נכפלו בספר הטור, ונכתבו פעמיים ע"פ שני מרכיבי של הלכות אלו: 'מילה' ו'שבת'. בהלכות מילה, יו"ד סי' רסו, ובהלכות שבת, או"ח סי' שלא. בעקבות כך זכינו להתייחסות נוספת של הב"ח, המלמדת אותנו על שלב נוסף בעמדת הב"ח בסוגיא זו. דבריו בהלכות מילה שיצאו לאור בשלב מוקדם, כבר נידונו מעלה, וכאן נפנה אל דבריו הקצרים בסימן שלא, אשר המה המקור האחרון, והחותמות את הדיון של הב"ח בסוגיא זו: "ובתנוק שנולד בערב שבת סמוך לבין השמשות, כתבתי דינו ביו"ד סי' רס"ו, דאם נולד שעה אחת מכ"ד שעות קודם ליציאת שלשה כוכבים בינונים נימול לשמיני ביום ו', הא לאו הכי ספק הוא ותדחה ליום ראשון. ואע"ג דלעיל בסימן רס"א [כתבתיו]⁴⁴ לענין תוספת שבת יש להחמיר לקבל עליו שבת מסוף שעה כב, מ"מ לענין מילה אינו כן"⁴⁵.

בדברים כאן הוא מבקש ליצור עמדה אחידה ומגובשת, כשהוא נותן הפנייה כפולה לשני הקטעים הקודמים בחיבורו בית חדש. בפתחת הדברים הוא מציין למה שכתב ביורה דעה, ומוסר שיעור זמן אשר עלינו לחשב, מצאת הכוכבים והקדם, כבין השמשות, ספק לילה.

כאן עלינו לעצור ולהתייחס בגירסא התמוהה המופיעה לפנינו: שעה אחת מכ"ד שעות קודם ליציאת שלשה כוכבים בינונים". והדברים מתמיהים, כי בכל הדיון בשיעור בין השמשות לא מצינו כלל שיעור זה, של שעה. והתמיהה העיקרית, כי הרי כפי שראינו בדבריו ביורה דעה, אליו ציין, לא נכתב שיעור זה. השיעור העולה מדבריו שם, הוא קרוב לג' רבעי מיל, וכשליש שעה.

⁴³ כמ"ש כל הגאונים. עי' בית יוסף יו"ד סי' רסב בשם מהר"ם מרוטנבורג, ושו"ע סעיף ו, וראה בית הלל סק"ג שעומד על החילוק בין הלכות מילה להלכות אבילות, גט, הפסק טהרה והנחת תפילין.

⁴⁴ כן הועתק במגן אברהם, וכן הגיה במאמר מרדכי ס"ק ד.

⁴⁵ בית חדש לטור אורח חיים סי' שלא.

המגן אברהם⁴⁶ מצביע אכן על סתירה זו: "וצ"ע שהוא בעצמו פסק ביורה דעה ג' רביעי מיל קודם צאת הכוכבים הוי בין השמשות", כשג' רבעי מיל הוא פחות מרביעית שעה. והוא נותן תירוץ אפשרי: "ואפשר, ששגג לפום ריהטא וסבר שהוא ג' מיל", דהיינו הב"ח טעה וסבר שבין השמשות אינו ג' רבעי מיל, רק ג' מיל שהוא קרוב לשעה. שגגה כזאת היא תמוהה, והאחרונים⁴⁷ העדיפו להגיה קלות בדברים כאן ולהוסיף תיבה אחת: **שליש שעה**⁴⁸.

הרי לנו כי הב"ח מכריע בשאלת המילה כפי פירוש ר"ת. עד שיעור ג' רבעי מיל לפני צאת הכוכבים הוא ודאי יום, והנולד בו ימול ח' ימים מן היום. רק לאחר מכן מתחיל ספק לילה בשיעור בין השמשות ונדחת המילה להיחשב שמונה ימים מהלילה. את דעת הרא"ם אין אנו מביאים בחשבון.

בדבריו כאן פותר הב"ח את התלבטותו הקודמת, ולעומת העמדה אותה הביע תחילה, לחוש להחמיר גם בקביעת זמן המילה לשיטת היראים, כאן הוא מושך את ידו מכך, והוא מבדיל חדות בין ההכרעה בהכנסת שבת לבין ההכרעה בקביעת זמן המילה. הוא יוצר ניגוד חד-משמעי כשהוא מציין להוראתו הברורה בזמן הכנסת שבת ומפריד ממנה את שאלת קביעת זמן המילה: **"ואע"ג דלעיל בסימן רסא כתבתי לענין תוספת שבת יש להחמיר לקבל עליו שבת מסוף שעה כב, מ"מ לענין מילה אינו כן"**.

הוא סותם: **"לענין מילה אינו כן"**, אך אינו טורח לתת הסבר לחילוק זה, כי החילוק ברור ומובן. בשבת על אף כי נקבעה ההלכה כר"ת, אך דעת היראים היא שיטה חשובה וכת עמידה. המחמיר אינו פוגע בשום קולא מכך, ועל כן ראוי ונכון לנהוג על פיה ולהחמיר כמסורת הפסיקה קדמונית. לעומת זאת לגבי ברית המילה, מצוה עלינו מן התורה לקיים אותה ביום השמיני, הדוחה את המילה ומאחרה ליום אחר, מביאה אותו ההחמרה לידי קולא, בדחיית המילה מזמנה שקבעה תורה⁴⁹.

על כן במקרה כזה, מוטלת עלינו החובה לגבש עמדה ברורה, להצטמצם ולמצוא את ההכרעה הנכונה ואת 'עיקר ההלכה'. התוצאה היא ללא ספק היא שיטת רבינו תם. אשר כאמור, כמותה 'פירושו כל הגאונים' ו'הסכימו רבים מהמחברים', וכן מנהג כל ישראל. ועל פיה נקבע את זמן המילה⁵⁰.

⁴⁶ סימן שלא ס"ק ב.

⁴⁷ במאמר מרדכי ס"ק ד הגיה: **רביעית שעה אחת** מכ"ד שעות. מסתבר יותר להגיה שלישי שעה המתאשרת משני מקורות אחרים של הב"ח, שו"ת הב"ח הישנות סימן קנד: "לפחות שלישי שעה קודם שנראו ג' כוכבים בינונים", ו'בית חדש' בסימן רסא: "קודם לכן לערך שלישי שעה הוה ליה בין השמשות". למקור הראשון ציין גם במחצית השקל על המ"א, ובהגהות מעשה רוקח.

על הסתירה בדבריו כאן בשיעור שעה, עמד גם בשו"ת תורת חסד או"ח סימן טו אות א, והוא דוחה את דבריו כאן ע"י ההסבר כי 'חזר בו' בתשובה סימן קנד.

⁴⁸ הלשון המדגישה 'שעה אחת מכ"ד שעות' יכולה לבוא בכדי להוציא מהפירוש האפשרי של 'שעה' כזמן מסוים לא מוגדר, ואשר לפי זה לא יתכן לגרוס 'שלישי שעה אחת מכ"ד שעות', כי הרי שלישי שעה מובנה ברור שהיא עשרים דקות. אכן לשון זו יכולה גם לבוא בכדי שלא לטעות לחשב בשעות זמניות, ולכך ההדגשה שהשלישי שעה היא קבועה ואינה משתנית.

⁴⁹ הסבר זה מסביר במאמר מרדכי ס"י שלא ס"ק ד.

⁵⁰ יודגש כי המקרה אליו מתייחס הב"ח הוא בנולד עם דמדומי חמה של ערב שבת. בה אנו מכריעים למולו ביום ו' על אף שלשיטת היראים עדיין לא הגיעה זמן המילה, אין אנו מתחשבים בכך ואנו פוסקים כשיטת ר"ת שיום ו' היא זמנה. במקרה כזה שיטת היראים יוצרת רק בעיה הלכתית של מילה 'מילה בתוך שמונה', אשר לדעת פוסקים רבים צריך אח"כ להטיף דם ברית, עי' יו"ד סי' רס"ב, בית יוסף, דרכי משה, ב"ח ושאר נושאי הכלים. אך אין השאלה נוגעת כלל בבעיה של חילול שבת.

במקרה של נולד עם דמדומי חמה של יציאת השבת, לדעת היראים המילה בשבת הבאה היא מילה שלא בזמנה שאינה דוחה את השבת ונחשבת לחילולה. הב"ח אינו עומד על פרט זה, אך כנראה גם כאן לא נחשוש לשיטת הרא"ם, וכפי המקרה בבית חדש יו"ד סי' רס"ו, שם מתייחס גם למקרה כזה: **'בינוקא דאיתליד בסמוך לשקיעת החמה .. בחול כל שכן בשבת'**, והכרעתו שם כדעת ר"ת. לפי דברינו עמדת הב"ח עברה אכן מאז מפנה, אך לאחר שחזר בו מן הספק וכתב כאן הכרעה המתחילה ב"כתבתי דינו ביו"ד סי' רס"ו", מסתמא תהיה כך דעתו גם בפרט זה.

סיכום

הב"ח היה מודע והכיר במקרה של נוהג הלכתי תמוה, אשר נהגה בצורה רחבה במשך דורות. הב"ח אינו מסכים לבטל את המנהג, והוא מתייגע בכל כוחו למצוא לכך הסבר. הוא מוצא את פשר הדברים בשיטת יחיד שהובאה ע"י פוסקים אשכנזיים, שיטת היראים בסוגית בין השמשות, ורואה בכך פסיקה מסורתית קדומה שהיתה קיימת מתחת לפני השטח.

הב"ח דן בשיטה זו, מתוודע אל הקשיים שבה, אך יחד עם זאת מוצא את הדרך הנכונה להשאיר את השפעותיה של שיטה זו על ההנהגה ועל ההלכה, תוך שמירה על מרכזיותה של הפסיקה ההלכתית הקיימת השלטת והשונה.

שאלה מעשית של ברית מילה בה מתחייבת הכרעה ברורה ומדויקת, ואשר מעצם טיבה מקשה על הכלה של שולי החמרה רחבים, מבליטה את מרכזיותה של שיטת ר"ת המתחרה לשיטת היראים.

בהמשך, המגמה של החסידות האשכנזית להחמרה הלכתית, והבאתם של פוסקים אשכנזיים בהלכות שבת את שיטת הרא"ם, מובילה את הב"ח לחתור בהקדמת קבלת שבת לאמץ את שיטת היראים המחמירה.

בעקבות הדברים חוכך הב"ח להעתיק החמרה זו במקרה נוסף של הלכה דאורייתא, בברית מילה, בניגוד למענה המעשי שלו בעבר. אך עד מהרה מסתייג הב"ח וחוזר אל מבנה הפסיקה הקודם, אשר ממרכזת את שיטת ר"ת בצורה החלטית, ונותנת מקום לשיטת היראים רק במקרים מסורתיים קיימים, ובהחמרה אשר אינה יוצרת הקלה מן העבר השני.

מפתח ביבליוגרפי:

מקורות ראשוניים וספרות תורנית [לפי שם הספר]

- ר' יעקב ברוך לנדא, אגור, פיעטרקוב תרמ"ד
- רבי יעקב בן הרא"ש, ארבעה טורים, מכון המאור, ירושלים תשע"ה
- ר' יואל סירקיש, בית חדש, על ספר הטורים
- ר' יוסף קארו, בית יוסף, על ספר הטורים
- ר' משה איסרלש, דרכי משה, על ספר הטורים
- ר' אלכסנדר זוסלין הכהן, האגודה, קראקא של"א
- ר' משה איסרלש, הגהות הרמ"א, על שלחן ערוך
- ר' מרדכי כרמי, מאמר מרדכי, ירושלים תשנ"ה
- ר' אברהם אבלי גומבינר, מגן אברהם, על שלחן ערוך
- ר' מרדכי ב"ר הלל, מרדכי, בתוך תלמוד בבלי
- ר' אליעזר ממיץ, ספר יראים, ירושלים תשל"ג [ד"צ]
- ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדול, ירושלים תשנ"א

- ר' יעקב יהושע פאלק, פני יהושע, ירושלים תשנח
- ר' שלמה ב"ר יהודה לייבוש, פסקי ושו"ת מהר"ש מלובלין, ברוקלין תשמ"ח
- ר' נתנאל וייל, קרבן נתנאל, על הרא"ש
- ר' אליעזר ב"ר נתן, ראב"ן, בני ברק תשע"ב
- ר' אשר, רא"ש, בתוך תלמוד בבלי
- ר' חיים אור זרוע, שו"ת מהר"ח אור זרוע, ירושלים תשס"ב
- ר' יעקב מולין, שו"ת מהרי"ל, מכון ירושלים תש"מ
- ר' יעקב מולין, שו"ת מהרי"ל החדשות, מכון ירושלים תשל"ז
- ר' יוסף קולון, שו"ת מהרי"ק, ירושלים תשמ"ח
- רבי משה אלאשקר, שו"ת מהר"ם אלאשקר, סביונטה שי"ד
- ר' יואל סירקיש, שו"ת הב"ח החדשות, מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשס"ח
- ר' יואל סירקיש, שו"ת הב"ח, מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשס"ח
- ר' יוסף קארו, שלחן ערוך
- תוספות, על תלמוד בבלי
- תלמוד בבלי, מסכת שבת
- ר' ישראל איסרלין, תרומת הדשן, ירושלים תשנ"א

ספרות מחקר [לפי המחבר]

- בורשטיין, ר' דוד יהודה, זמנים כהלכתם, ירושלים תשס"ז
- בניש, ר' חיים פנחס, הזמנים בהלכה, בני ברק תשנ"ו
- בריסק, ר' אהרן מרדכי, אוצר הזמנים – בין השמשות, מאנסי תשע"ב
- היילפרין, ישראל, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה
- וייס, ר' יעקב גרשון וייס, יום ולילה של תורה, ירושלים תשע"ה
- לוין, יצחק, מבוקר לערב, ירושלים תשמ"ב
- סירקיס, פנחס, ספר הב"ח, תל אביב תשמד
- תא-שמע, ישראל משה, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט